

Резюме

В статье впервые проводится исследование произведений М.-Ж. Копеева, в частности природы, истоков их этнокультурной лексики, прослеживается её связь с историей, литературой казахского и других народов и создаётся её классификация в соответствии с различными принципами её группировки, что является основанием для возвращения многих забытых слов, обычаев и традиций в этнокультуру казахского и других родственных языков.

Resume

The article is the first experience of M.-J. Kopeyev's works, particularly of the nature and origin of their ethno-cultural lexis. The author traces its connection with history and literature of the Kazakh and other peoples and creates its classification in accord with various principle of its grouping, which is the basis of returning of many obsolescent words, customs and traditions to the ethno-culture of the Kazak and other cognate languages

ӘӨЖ 81:39 (574)

РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

А.Қ. Тұрышев

С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

«Рухани мәдениет» – адамдардың талғамына байланысты дамыды. Ол өзінің құрамдас бөлігі ретінде эстетика мен этика нормаларын қабылдауға мәжбүр болды. «Мораль» – нормасы ретінде «эстетика» мен «этика» адамның рухани сипатын анықтады. «Эстетика» – (грек - ощущение) - өнер туралы философиялық оқу. «Этика» – (грек. адамгершілік, дәстүр қағидасы, мінез нормасы) адамдардың бір – біріне деген қарым – қатынасы, жоғарғы мәдениеттілік келбеті [1, 323-324]. «Салт – дәстүр» - адамзаттың рухани көне құбылыстарының – бірі. Этнографиялық зерттеу мынаны көрсетеді: салт – дәстүр қоғамдағы архаикалық мәдениеттің доминанты болып табылады. Салт – дәстүр - әдеттегі саналы түрде адамзаттың аз өзгеріске түскен түрі. Әдет – ғұрып аса қарапайым мінез - құлықтардың бүтіндей, үйреншікті өмір салтының үлгілерінің негізінде қалыптасады. Олар қоғамда белгілі бір уақытта, орында, белгілі бір – оқиға – жағдайға байланысты қолданылып жатады. Ол үлгіге қарекеттің айқындалмаған бір бөлігі енгізіледі [2, 63]. Рухани мәдениеттің алғы шарттары ауыз әдебиетінен де табылып

жатады. «Разнообразна и богата духовная культура народа, составной частью которой являются многообразные формы народного поэтического творчества – фольклор, включающий в себя сказки, предания, легенды, песня, поговорки, загадки. Особенное место занимают в поэтическом творчестве казахов героический и социально – бытовой эпос, айтыс. Эпический жанр, выступающий способом изустной передачи межпоколенной информации, возник в древности, в течение столетий обогащался, развивался и в основном отобразил условия кочевого быта, патриархально – родового уклада предков» [3, 101]. Нормалар. Әдет – ғұрып нормаларына (шама, өлшем, ереже) іс - әрекетті аяғына дейін түгел емес, тек қана бір принципті, іс - әрекеттің параметрін қамтиды. Ол мінез – құлықты белгілі өлшемнің варианттарынан және күрделенуінен тұрады. Т. Парсонстың көрсетуінше нормаларды былай классификациялауға болады:

1. Жалпы қоғамда және оны құрайтын топтарда формалданған тәртіпті сақтауға арналған нормалар. Мысалы: ер балалар әскери қызметін өтеу, ұлттық қауіпсіздік комитетінде, ішкі істер бөлімінде, әскери дайындық, дене шынықтыру, техникалық салаларда т.б. Әйел балалар көбіне мұғалім қызметіне, ара - тұра дәрігерлік, тамақ өнеркәсібі (ер балалар да араласа бастады), үй шаруашылығымен айналысу т.б;

2. Экономикалық нормалар шаруашылық қарекеті, мақсаттылықты, кәсіпқойлықты және пысықтылық пен тиімділіктің мөлшерінің қолайлы жақтарын береді;

3. Өз еліндегі жалпы саяси принциптердің жүйесін қолдайтын міндеттерді белгілейтін, заңдылықтар мен конституцияны бұзбай, күресті «ережені» сақтай отырып жүргізетін саяси нормалар;

4. Коммуникацияның тұрақты принциптерін, жеке адаммен түрлі топтардың өзара қарекеттерін қолдайтын мәдени нормалар. Ол өз халқының тілінде сөйлеу, оқу, жазу, музыканы сүю, өз мәдениетінің стилі мен рәміздерін қолдау. Егер кейбір нормалар өзінше соны немесе ерекше дәрежесін ала алмаса, онда қабылданған нормалар жедел қатардан шығып қалады да, қолайсыз мінез – құлық деп аталады.

Құндылықтар. Құндылықтар нормалардан кейін жүрсе де, олардан бір айырмашылығы жоғары деңгейде нысандардың хал – жағдайын, қажеттілікті, мақсатты таңдауды түсіндіреді. Құндылықтарды шартты түрде: Витальдық құндылықтар; Әлеуметтік құндылықтар; Саяси құндылықтар; Моральдық құндылықтар; Діни құндылықтар; Эстетикалық құндылықтар болып бөлінеді. М.М. Копыленко: «Язык любого народа хранит увлекательную повесть многовековых усилий познать, осмыслить и подчинить себе окружающую их действительность. Отсюда проистикает важность этнолингвистических исследований, проливающих свет на формирование конкретных предметов и абстрактных понятий» - дейді [4, 19]. Уақыттың жазба кодтар арқылы

көрсетілуі ақпараттық берілістің кеңістігін және ұзақтығын арттырады. Осы тұрғыдан алғанда объективті мазмұны бар таным жазу арқылы ғана дами алады. Текстер табиғаттың мәнді белгілерін ымдардан қабылдамайды. Олар көбінесе жаратушының айтқан сөздерінің таңбалары ретінде беріледі. Осы тұрғыдан қазақ халқының Қазан төңкерісіне дейін жазба мәдениеті болған жоқ, олар түгелдей дерлік сауатсыз еді деген тоталитарлық жүйедегі кең тараған пікірдің логикамен де, тарихи деректермен де қисына жоқ. Тарихшы Ә. Хасеновтың пікірінше, көне түрік жазуы скиф – сақ дәуірі мәдениетімен үндесіп, астасып жатты. Бұған қарағанда ғұндардың қаһарлы әміршісі Бадуұн шаньюдің қытай императорына қыр көрсете жазған хаттары, Аттиланың Римге жіберген елшілерінің қолына ұстатқан грамоталары, қаңлы патшаларының заңы, жарлықтары көне түрік алфавитімен жазылмады ма деген болжам туады. Қазақтардың арғы ата – тектерінің түрік тілдес болғандығының және өзіндік әріптік жазуының бар екендігінің тағы бір айғағы 1982 жылы монғол археологтары тапқан – Хунну жазуы. Алтыннан шекіп жасалған денгейде (медальон) көне руниканың 9 әрпінен тұратын 4 сөз жазылған: 1. Ой – сеңгір. 2. Елші ыты. Аудармасы: 1. Ой – Сеңгір. 2. Елшінің найзасы. Тарихшы Қ. Сартқожаұлының топшылауы бойынша, «1. Хуннулар дыбыс белгілейтін алфавиттік жазу қолданған. 2. Бұл жазу Хуннулардан бері ұрпақтан – ұрпаққа үзілмей жалғасып, X ғасырға дейін қолданылады. 3. Монғолия мен Тува, Қазақстан мен Қырғызстан жерінен ұшырасатын жүздеген руникалық айғақты бұдан былай тек VIII – IX ғасырдағы түркілерге ғана тән деп емес, енді Хунну, Тоба, Вэй, Сяньби, Жуанжуан қағанатына да қатысты мұра деп қарастыруға болады. 4. Хуннулар байырғы түркі (баба түркі) тілінде сөйлеген және мемлекеттік тілі түркі тілі болған» (Хунну жазуы - Әлем, 455 б.) [5, 146]. Қола дәуіріндегі тұрақтар мен пероглифтер (грек. petros – тас және grphe ойып салу) тасқа салынған алғашқы жазулар, суреттер, таңбалар ерекше орын алады. «Қапшағай таңбалы тасына көне Тибет ғарпінде шекілген дұғалықтар мен ежелгі түркі алфавитімен жазылған таңбалары қағазға түсіріп әрі тартымды да нәзік бейнеленген ... » [6, 216]. Қола дәуірінің тас мүсіндердің орыны тіпті ерекше, бас жағында жұлдыздар, етегіне адам бейнесі пішінделген сын тастар түркі ата бабаларының баға жетпес қол туындысы болып табылады. Космологиялық түсінігі сол кезеңде қалыптасқан түркі тілдес халықтардың ой әлемі мен рухани мәдениеті ерте қалыптасқандығын көреміз. Ескі түркі жазуларында «блбл» Орхон жазуында «балбақ» - деп те аталады. Балбал ескі түркі жазуларында кездесетін сөз. Таңбасы blbl – блбл араб жазуы сияқты арасына дауысты дыбысты қосып «balbal» - деп оқимыз. Енді бір таңбасы blbk - блбқ – bolpbak – болпық (болбақ) түркі тілдерінде кездеседі. Мұндай дыбыстық өзгерістер туралы К.Ш. Хусайнов, М.Х. Жубанов: этимология және дыбыс құрау (звукоизобразительность) сөздің шығу тегін мысалы,

балқаш > балқы, балшылдап, балдара, балдырла, балпылда, балпақ түркі тілдерімен салыстырылып, бұған орай: былқ, шылқ, бүлк соңғы дауыссыз модификаторлы қызмет атқарады дегенді айтады [7, 69]. «Қозы көрпеш – Баян сұлу» жырының сюжетіне байланысты табылған ескерткіштер: «Шоқ терек», «Алтын айылбас», Ә. Марғұланның балбал тастар туралы түсіндірмесі көне қазақстан жеріндегі мәдениеттің жоғары болғандығын көрсетеді. Мәдениеті бар елдің жазуы болмады дегеннің өзі ақылға сыймайды. Тас қамал, тұрақтар, мегалиттар (грек – megalos (үлкен) lithos (тас), дольмендар (Бретон. dol – стол, men – тас) «Ор мәдениеті» кейін «орда» болды (энолит заманы III – басы 2 – жартысы мен б.д. д. II мың) көне ғасырдың мәдениетінің жемісі. Кейбір зерттеушілер көне түркі жазуын көне шумер жазуына апарып тірейді. Әрине, шумер жазуы да өте көне жазудың бірі. Ол өзінің бастауын суреттерден алады. Аккад тұрғындары шумерлер болғандықтан олар әр тілде сөйлеген. Сондықтан оларды бірге шумер – аккат дейді. Суреттер – идеографиялық (грек. idea – идея, grapho – бітікші) – ребустарға айналды. Тасқа, сазға, ағашқа жазылғандықтан бұл жазуды – клинопись – деп атады. Суретті принцип ептеп дыбысты беру принципімен алмасты. Сонымен жүздеген белгілер пайда болды. Олар дыбыс, буынды белгіледі. Бұлар алфавитті белгілер – деп аталды. Жазба шумер – аккадтардың өте үлкен жетістігі болды. Бұл жазбаны алдыңғы Азиялықтар да пайдаланды [8, 57-58]. И.А. Батманов: «Пласт слов: прослеживаемых в общей массе турецких языков, отличающихся лишь фонетическими разновидностями. Этот пласт сложился в относительно отдаленный период (до VI до появления орхонских надписей), сложение этот пласт в процессе интенсивного скрещивания разноязычных племенных образований. Пласт этот условимся называть «общетурецким» - дейді [9, 54].

Түркі мәдениетінің дүниежүзілік өркениетке қосқан сүбелі үлесі – Орхон – Еңсей жазба ескерткіштері. Бұл жазуды скандинавтықтар ашып (И. Страленберг), мағынасын түсіндіргендіктен (В. Томсен) «руникалық» (құпия) деп аталды. Алғашқы сөз «тәңір» деп оқылды. Бұл ескерткіш егемендіктің, рухани мәдениетінің басы ретінде тарихи отанына қайтып оралды. Орхон жазулары жергілікті ру таңбаларына ұқсас, геометриялық пішіндегі 38 әріптен тұратын, идеограммалық түріктердің өзіндік жазуы. Бұл жазу түрік тілділердің фонетикалық ерекшеліктерін дәл жеткізуге мүмкіндік береді. Сонымен, қазақ мәдениетінің архетиптік уақытында осы мәдениеттің болмыстық тұрақтылығына үлкен әсер еткен жазу қалыптасты. Кейін түрік жазуын араб харіпі ауыстырғанымен, бұл мәдени қазына өз құндылығын жоғалтқан жоқ. М. М. Копыленко: «Мы, разумеется, смогли упомянуть лишь о малой части этнолингвистических исследований в сфере языка памятников древней письменности, фольклора и древней литературы. Но небольшое число их, затронутое нами, свидетельствует о том, что язык всех этих памятников несет на себе яркий отпечаток материальной и духовной культуры

«Тюркских народов» - дейді [10, 71]. «Күлтегін» [11, 10-25] ескерткішіндегі заттық мәдениет көздері (топоним, антропонимдер бірге) кездеседі. Осы орайда академик Ә. Қайдаровтың: «Таким образом, становится ясно, что онимия любого народа содержит огромный информационный культурно – исторический потенциал и изучение собственных имен в связи с культурной историей общества в плане выявления и рассмотрения черты может и должно стать одним из кардинальных направлений в ономастике» - деген сөзін келтіргенді жөн көрдік [12, 5].

«Күлтегін» ескерткішінде: күн, түрік, Шаңтүң, теңіз, темір қапығқа, Тоғыз ерсен, Түпүтке, Йінчу, Байырку, йерке, алтун, күмүш, ісігті, артқыш –тікш, ташқа, бөдке, Табғач, Істемі, Қапуғқа, Иоллығ, Отүз татар, қытан, татабы, інісі, ечісін, Оғлу қанун тег, Табғач, інілі – ечілі, оғлун күң, Бөклі қаған, субу, Қанум Елтеріс қағануғ, Өгім Елбілге қатұнығ, төпесінте, сүсі, бөрі, қоң, Баз қаған, Қырқыз, құрықан, отуз татар, Қытай, балбал, Йашул үгүз, Шаңтүң йызықа, Түргіс, ечүміз, йер, суб, сіңілім, Қадырқан йышығ, Кенту, иарықлығ, сүңігліг, сонүкүң, Өчім қағанығ, Өгім қатунығ, тонсыз, Күлтегін, от суб, Алты чүб, сағдақ, Табғаш Оң тұтүк, Чача Сеңүнке, Тадықын чурың, боз ат, торы ат, сауыт, қарығ, оқуын, удлықын, Түргеш, Ертіс, балық, көзі – қашы, бедіз т.б.

Немесе, рухани мәдениеттің көздері: теңрі, қаған, шд, апыт, беглер, тарқат, тоғыз, оғұз, будуні, тоғсыққа, ортусыңару, біргеру, қурғару, йырғару, біліг, бедізчі, таш тоқытдым, түрт булуң, сү сүлепен, еліг йыл, күн тоғсықда, елін- төрүсін, иағу, йіті йегірмі, йетміс ер, йеті йүз, ечум – апам, қырқ йеті, иегірмі, беш отүз, үч йегірмі, он оқ будун, Умай, бес түмен т.б.

«Тоныкөк» [13, 26-38]: буқалу, кейік, табусған, іңгек, көлүк, абыз, теңірі, ұмай, түмен, апа қолданылған.

Мәдениеттің негізгі функциясы адамның – шығармашылығы немесе гуманистігі. «Орхон – Енесей» ескерткіші түрік мәдениетінің адам қолымен жасаған шығармашылығының ең шырқау биігі. Ал, қазақтың қалған мәдениеті осымен тығыз байланысты, не болмаса осы мәдениеттен туындап жатады. Бұны – трансляция функциясы (ұрпақтан – ұрпаққа беру), әлеуметтік тәжірибе (тарихи мұрагерлік, немесе ақпараттану) деп атауға болады. Мәдениет – шынында да адам жадының әлеуметі. Ол алдында айтылған таңбалардан, ауызша әдебиеттен, әдеби және өнер ескерткіштерінен «тілі» ғылымы, пәлсәпәсі, діні т.б. арқылы келешек ұрпаққа жетеді. Бұл - әрине ата – бабамыздың сүбесі бұзылмаған, қаттап қойған мәдениеті ғана емес. Тарих сынынан өткен ең бір сұрыпталған мәдениет болып табылады. Ұрпақ арасындағы сабақтастық мәдениеті үзілсе ол – «мәңгүрттікке» әкеледі. «Мәңгүрт» түркі сөзі оның түбір тұлғасы екі: «мәңгі» (басы айналу) мәңгі (ұдайы) деген мағына береді. «Манас» жырынан бастау алып, Ш. Айтматов енгізген «мәңгүрт» сөзі қараңғылықты анықтайтын әлемдік терминологияға

айналып жүре берді. М. Шахановтың «рухани мәдениет», «ғаламдану үрдісінің» («жаһандану» деп жүр) көлеңкесінде қалып қою қаупі бар деген жан айқайы «мәңгүрттіктен» сақтандырудың алғы шарты болып табылады. Р. Бердібаевтің «көзқаманы» да осы іспеттес мағынаны береді. Танымдық (генессологиялық) мәдениет функциясы - мәдениеттің ата – бабадан бері келе жатқан үрдістердің әлеуметтік ғасырлар бойғы тәжірибесін бір орталыққа жинақтау болып табылады. Реттеу (нормативті) мәдениет функциясы - қоғамдық және адамның жеке басының түрлі қызметін реттеу басты мақсаты. Адамдар заттық немесе рухани мәдениетті таңдап ала ма? Бұл арада - еңбектегі, тұрмыстағы, жеке басының мәдениетке деген құрметі, немесе адамдарға әсері, олардың іс - әрекеті қарастырылады. Реттеу мәдениет функциясы: мораль мен заң жүйесіне сүйенеді. Семиотикалық немесе белгі функциясы: белгі жүйелік мәдениетіне, білімге, оны игерумен айқындалады. Мәдениетке сайма – сай белгі жүйесін меңгермей мәдениет жетістігін білдім деу бос сөз. Тіл (ауызша және жазбаша) адамдардың қарым – қатынасының тетігі болып табылады. М.М. Копыленко: «Все шире распространяется убежденность в том, что «каждый язык («большой» или «малый») представляет собой неповторимую энциклопедию культуры его народа и имеет право на свое место в мировом сообществе языковых культур. К сожалению, ход истории время от времени ставит на грань исчезновения отдельные культуры и языки, чаще всего малочисленных этносов» /Мараш-Оглы Ш: 1990, 146 // Kibrık A: 1991/ - деп жазады [14, 19]. Ауызекі жадылық дағды көне түріктердің рухани мәдениетін жеткізген «тілі» болды. Түрік «жадыға» қатты мән берді. «Сөз» көне түркі үшін «құдаймен» тең болды. Құдайды сөз арқылы тапты. Ұзын – сонар дастандар мен батырлық жырларды әр түрік баласы жатқа білді. «Ұзын құлақ» дала аппараттарының рөлін атқарды. Адамдардың өз ара қарым – қатынас құралдарының бірден – бір көзі – ауызекі сөз, тіл болды. Ауызша сөзге негізделген қауымдық өмірде адам тек акустикалық (дыбыстық, естілетін) кеңістікте өмір сүрді. Негізгі коммуникация құралы тіл болғандықтан, тілге, ауызекі сөзге негізделген салт – дәстүрлер, мифтер, әдет – ғұрыптар немесе, жалпылама айтсақ, фольклор кеңінен дамыды және ұрпақтар мирасқорлығының негізі де сол болып табылды. Ауызша дамыған тіл кірме сөздерден таза болды. Ақын – жырау шығармаларын еске түсіріңіз.

А. П. Седельников: «Среди тюрков, кочующих в Азии, киргизы – казаки – наиболее культурный народ, и несомненно, что ему предстоит лучшее будущее: количество его увеличивается и он оказывается восприимчивым к культурным приобретениям. О сравнительной культурности киргиз – казахов можно судить отчасти по характеру языка, по способности и форме излагать свои мысли, по богатству народной литературы и, наконец, по состоянию развития искусств» - дейді [15, 20].

Тіл – коммуникация құралы ретінде адамның тікелей қатынасуын

(айтуын, естуін) қажет ететін болғандықтан да адамдар ұжымы өзара ұйымшыл, бөлінбес бірлікте болды. Жазу – сызудың пайда болуы адамзатты естілетін дыбыстық акустикалық кеңістіктен көзге көрінетін визуалды көрнекі кеңістікке итермеледі. Ұрпақтан – ұрпаққа ұласқан ақыл - өсет, даналық ой, көпжылдық тәжірибе нәтижесі ендігі жерде тікелей ауызекі айтылмай, жазылған және көзбен көріп оқылатын мәтіндерге айналды. «Қаз қанатынан (қаурсынынан – А.Қ) жасалған қаламсап тіл үстемдігіне шек қойды; ол өмірдегі қасиетті құпияны жоққа шығарды; ол сәулет өнері мен қалаларды, жолдар мен әскерді, бюрократияны дүниеге әкелді. Ол сананы тылсым көлеңкеден жарыққа шығарып, өркениетке бастама болған түбегейлі метафора болды» - дейді (А. Кукаркин. Буржасное общество и культура. М., 1970. С. 336.) [16, 48-49].

Әліпбиге дейінгі қауымдық қоғамда адамның өмірге бейімделген негізгі сезім мүшесі – құлақ болды. Есту сенумен пара – пар болды. Билердің сөзін еске түсіріңіздер. Ауыздан шыққан сөз екі айтылмай орындалатын. А.М. Щерба: «Слова – комплексная единица более высокого уровня, чем слог. Оно может состоять из одного или из нескольких слогов» - деген [17, 110]. А. Джунибеков бұл ойды әрірек апарып: «Казахская письменность – в основном фонематическая, т.е. каждая фонема обозначается отдельной буквой. Однако есть и исключение определяющиеся только правилами орфографии казахского языка, которая не всегда дает правильное представление о количестве фонем в составе слога, слова или морфем» - деп, терендете түседі [18, 9]. Фонетикалық әліпби құлақтың сиқырлы әлемін жайбарақат бейтарап көз әлеміне алмастырды. Ендігі жерде негізгі сезім мүшесі болып есту мүшесі – құлақ емес, көру мүшесі – көз келді. Жазу – сызу жоқ уақытта ұрпақтан ұрпаққа ұласқан тәжірибені ру көсемдерінің зердесі сақтап, адам өмірлік мәні бар жеке – дара отырып – ақ, кітапты оқу арқылы өткен – кеткен аталар даналығынан, мұрасынан үлгі алатын жағдайға жетті. Жеке адам, дара адам өзінің жеке тұлға екендігін түсіне бастады. Жаңа дәуірден бастап ХІХ ғасырдың соңына дейін мәдениеттегі тілге көңіл бөлінген жоқ. Тіл сананың, ойдың, рухтың құралы ретінде ғана, қосалқы бөлшек есебінде қарастырылып келді. Тек ХІХ ғасырдың басында ғана философияда, мәдениеттануда тілге деген бетбұрыс байқалды. Соның нәтижесінде тіл адам болмысының ең негізгі тәсілі екендігі айқындалды. Сана әрдайым белгілі тілдік негізде өмір сүреді, ол тілмен бірге дамиды.

Тіл – тек коммуникативті құрал емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі, өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды. Адамды түгелдей дерлік таңбалық әлем қоршаған, өйткені адам болмысының өзі таңбалық, тілдік болмыс. Адам бір мезгілде таңбаны тудырушы да, оны талдаушы да. Тіл – тек денотативті (белгі, сигналдық) коммуникация құралы ғана емес, сонымен

бірге коннотативті (белгілі әлеметтік – мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал. Тілде әр халықтың тарихы, оның өмір, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр. В.А. Звигенцев: «Язык, как мы знаем, существует главным образом в процессе мышления и в нашей речи как в выражении мысли, и кроме того, наша речь включает в себе также и выражение чувствований» - деп бекерге айтпаса керек еді [19, 205].

Дискурс – тілдік коммуникация түрі. «Дискурс» - қарым – қатынасқа, сұхбатқа имманентті (іштей тиеселі), сол кезеңнің қоғамдық өмірінде қалыптасқан нормалар, ережелер және негізгі құндылықтар жинағынан тұратын идеологиялық тіл. Кең шеңберде «дискурс» дегеніміз – уақыттың мәдени – тілдік контексті. Шындығында тіл – бәрімізге ортақ, бәріміз осы тілде сөйлейміз, бір – бірімізді түсінеміз. Бірақ, күнделікті өмірдегі сөз саптасымызға жіті көңіл бөлетін болсақ, онда біз мынандай қызық нәрсені байқаймыз - әрбір сөз өзінің нақты заттық, бұйымдық мазмұнынан басқа көптеген уақытша идеологиялық мағынаға да ие екен. Сол шексіз көптүрлі мағынаның болуы бір ұлтқа тиеселі ортақ тілді көптеген «социологтерге» бөліп – бөліп жіберді. Осы «социологтерді» М. Бахтин «әлеуметтік – идеологиялық тіл», «айтылған сөз» - деп, Р. Барт «жазу типі» - деп атайды. Адамның бірде бір сөзі тиянақталып, аяқталмаған, өйткені ой принципіалды түрде тәмамдалуы мүмкін емес. Әрбір сөз әрбір адам рухани әлемінде өзіндік өзгеріске ұшырайды. Тірі сана, тірі қарым – қатынас барысында тілді бұлжымас, қозғалмас жүйе деп қарастыру мүмкін емес. Адам үшін оны қоршаған тілдік орта да, ол адамның өзінің тілдік санасы да түгелдей дерлік көпдауыстылықтан, көпмағыналықтан тұрады. Сөз, ендігі жерде, тек бір нәрсені білдіріп қана қоймайды, сөздің өзінің «иісі», тіпті өзінің «дәмі» де бар [20, 52-54]. Академик Ә. Қайдаров: Этносты танып – білуге тұс – тұсынан ат салысып, өзіндік үлесін қосушы қоғамдық ғылым салаларының бірі – мәдениеттану (культурология) десек, ол этнос болмысының ауқымды да маңызды саласымен шұғылданады. «Мәдениет» жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт – дәстүр, рухани – материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым. ... этнолингвизмдер мен мәдени лексиканың арасына тепе – теңдік белгісін қоя салуға да болмайды. Оның басты себептері: біріншіден, этнолингвистика этнос болмысына қатысты «тіл әлемін» түгел қамтуға тырысса, мәдениеттану пәні өз міндетін «мәдениет» ұғымымен ғана шектеуге тиіс; демек, ол қанша күрделі, ауқымды болса да, «бүтіннің бөлшегі іспетті дүние»; екіншіден, мәдениеттану мәдениет түрлерінің (әдебиет, жазу – сызу, қолөнер, ән – күй өнері т.б.) пайда болуын, қалыптасуын, дамуын, өзіндік ерекшеліктерін талдап, таратып айтуды негізі міндетім деп санаса, этнолингвистика барша мәдени лексиканы іштей сала – салаға жіктеп, жүйелеп, мүмкін болғанша толық жинап алып, тілдегі өзінің

нақыш - өрнегімен сөйлете білу, сан алуан ұғым – түсініктердің мән – мағынасын ашып, номинация, дифиниция түрінде сипаттап, этностық таным – талғам тұрғысынан түсіндіруді мақсат етеді [21, 13-14]. Тіл адамның еркін ойлауына, өзінің ойын еркін айтуға жол ашты. О.Хаксли: «Тіл бізді тек қана адамгершілік тұрғысынан ғана емес, Ашу тұрғысынан да адам етіп шығарды» - дейді. Тіл қалай заттық мәдениеттің негізі? - деген сұраққа Э. Ренана жеке этностың немесе нәсілдің – «өзін - өзі билеу арқылы және табиғи талабының жемісі» - деп жауап берді. Леви – Строс тілді жасаған күш бұл - этникалық рух дейді. Тіл өзінің ішкі заңдылығымен дамиды. Оған табиғи құру, саналы күштеу саясаты жүрмейді. «Каждый человек находится во власти своего языка, являющегося для его этноса средством выражения» [22, 87]. Тілдің әртүрі таным үрдісінің де әртүрлі болуына әкелді, сол сияқты рухани мәдениеттің көптеген негізгі заңдылықтарын қоғамның алғашқы даму сатысында – ақ тудырды. Міне, осы барлық мәдениет туралы дәлел адамдардың рухани өмірінің тепе – тең жағдайда өтуін айтуға итермелейді. Тіл мен мәдениеттің мағыналық үрдісі құранда нақты айтылған: «Онда кім бұлардан басқаны іздесе, міне солар, шектен шығушылар. Олар аманаттарын, уәделерін қорғаушы. Олар намаздарына ұқыпты. Міне, солар мұрагерлер. Олар мәңгі қалатын фердауыс жәннәтына мұрагер болады. Расында адамды нағыз балшықтан жараттық. Сонан кейін оны жатырда тұратын тамшы қылдық. Сосын тамшыны ұйыған қан жасадық. Ұйыған қанды кесек етті сүйек жасадық та сүйектерге ет қаптадық. Сонан кейін оны басқа бір жаратылыс қып, жан салдық» - делінген [23, 342]. Адамзатқа атау берді, ол – оның символына айналды. Бұл атау өз бетімен өмір сүре бастады. Ол аздап қоршаған ортаға әсер етті. Оның табиғи қоршаған ортадан басқа затқа әсерімен түсіндірілді. Міне, кез келген мәдениеттің басы осылай басталады. Адам бірте – бірте тәжірибе жинақтап, шындала береді. В. Томсен: «Какое значение это бы имело для всей истории человечества! Теперь эти языки давно умолкли, и большинство из них унесло разрешение загадок, связанных с ними, навсегда с собой в могилу» - десе [24, 32]. Осы ойға ұқсас Ф. М. Березин: Литературный язык генетически связаны с городом, но они давно уже «выросли» из этой своей колыбели, и настолько это не могут заменять или представлять собою языковую культуру города» - деген еді [25, 103]. Адамның интеллектісі – оның саналы әрекеті, ақыл - ойы екендігін Б. Сағынова 1999 жылы атап өткен болатын өзінің кандидаттық диссертациясының авторефератында. Әрбір жанды емес зат, кез келген өсімдік, жан – жануар және адамның өзі нақты аталатын сөзге тәуелділігі арта түседі. Бұл ұғым бірте – бірте әлем туралы жалпы түсінікті шындыққа айналады. Бұл – метафизикалық шығармашылық қана емес, шындықтың жаңа типін, рухани мәдениеттің, т.б. көздерін ашады. «На первых этапах человеческой истории происходила реализация духовной и интеллектуальной активности человека»

- деп [26, 84]. И.Г. Гердер (1744 - 1803) өзінің «Тілдің шығуы» (1772) - деген еңбегінде тілдің пайда болуын адамның тұрмысын анықтайтын табиғи заңдылықтарды оқып – үйрену негізінде түсіндіруді мақсат тұтқан. Тірі тіршілік иесі ретінде адам табиғи заңдылықтарға бағынады; бірақ жануар есебінде ол – табиғаттағы өмірге нашар бейімделген. Өлімнен оны тек қана «ойлампаздығы» құтқарады. Бұл адамның тіршілік етуде іс – жүзінде жануардан да асып түсетінін көрсетеді. Ойлампаздық, адамдар арасындағы қоғамдық байланыс, табиғат әлемінен олардың айырмашылығы тілінен көрінеді. Қоғамдағы бүтін ұғым және тіл адам өміріндегі ерекше форма болып табылады. Гердер үшін ол – адам мәдениетімен тең. Тарихи қалыптасуды және тілдің дамуын ол – мәдениеттің мәңгілік даму үрдісін өртүрлі мәдениеттердің ұрпақтан – ұрпаққа берілуімен ұсынады. Гердердің идеясы немістің және еуропалық пәлсәпашыларға және ғылымына қатты әсер етті. Олар мәдениеттің тарихи және этникалық формасын үйрену арқылы түрлі қырынан: салыстырмалы тіл білімі, мифологияны және фольклорды зерттеп қарастырды. Гегелдің (1770 - 1831) пәлсәпәлық жүйесінде мәдениет атымен аталмайды. Ол оны өмірдегі негізгі қажеттілік арқылы, шығармашылыққа диалектикалық рухани шығу арқылы «біледі». Шығармашылық – жаңаны ойлап табу, ол сондай жаңа болуы керек ескіні ұмытпайтын және жоймайтын, ол туралы әрқашан еске алатын, оны өзінде сақтай білетін, оны әр сәтте өзінің тарихы сияқты іске қосатын, өзінің болашағы сияқты сезінетін – дейді [27, 34-35]. «Наука – один из новых институтов в структуре культуры. Однако значение ее быстро растет, а современная культура воспитывает глубокие изменения под влиянием науки. Духовная эволюция через миф, религию и философию привела человечество к науке, где достоверность и истинность получаемых знаний проверяется специально разработанными средствами и способами. Наука, таким образом, существует как особый способ производства объективных знаний» [28, 67]. Көшпенділер мәдениеті әлімсақтан (әліп + сақ) басталатыны айтылды. Ғылымның негізі ретінде жартастарға аңның, аңшының кескіндерін түсіру – кескіндеме өнер ретінде танылды. Мұндай өнер сүйектерге ою - өрнек салу арқылы: кебежеге, сандықтың бетіне, ер – тоқымға, ат - әбзелдеріне түсіру арқылы дамыды. Кейіннен текеметке, киімдерге түрлі ою - өрнек салудың мазмұны арта түсті. Өнердің бір түрі «музыка» да осы: ою - өрнек арқылы айтылды. Седельников: «Обыкновенно передача песни сопровождается подыгрыванием на инструменте; из последних распространены: домбра – род треугольной балалайки с тремя струнами (бараньи жилы) и кобыз – овальная балалайка с колышком внизу (как у виолончели), на которой играют смычком; из духовых можно назвать зурну – деревянный длинный рожок» - дейді [29, 20]. Айтылған ойды терілген мысалдар: Взяв кобыз с священной песней Долго прыгал по кибитке По коврам вокругмалюток (ҚКБС, 1935.

25 б.). Кобыз* – старинный казахский музыкальный инструмент (Тверитин). Алтыннан қалқан жарқылдап, Сыбызғы, сырнай шақылдап (Қамбар, 334); Керней, сырнай тарттырып, Қырық қақпалы қалаға, Тегіс хабар берді енді (Алпамыс, 223) жан – жақты толықтыра алады. Күй – адам баласының дыбыстарға еліктеу арқылы, ішкі – жан күйзелісінің қуанышының жарыққа шығару символына айналып, бара – бара қамыстың тербелгені, ағаштық сыбдырлағаны үрмелі аспаптармен, қобыз, домбыраның өмірге келуіне түрткі болды. Қ. Жұбанов: «Қазақтың мәдениет, тарихы да жазылмаған. Сондықтан күйлердің қалай шығуы, қалай пайда болуы, қалай дамуы жайында тарихтың жазып қалдырған деректері жоқ. Қазақта күй түрінде айтылған сөз шағатай, ұйғыр тілдерінде, анатоль түрік тілінде «көк» болып айтылуы тиіс. Қазақтың «и» дыбысының бірқатары шағатай тілінде, ескі ұйғыр тілінде, түрікпен, әзірбайжан, анатоль тілдерінде «к», «г»- ге айналады. Түрік музыкасын тексерген профессор Беляев, Успенский екеуі бірігіп жазған «Түрікмен музыкасы» деген кітабында музыка мәдениетінің өсу жағдайың, мәдениеттің тарихи өсу процесінің қалай болатынын ескі тарихшылардың жорамалдау жолымен баяндайды. Бақсы – көптеген түркі тілдерінде музыкант (үдеші –А.Қ) мағынасын берген. «Қобыз» сөзінің басқы «қ» дыбысы түсіп қалғанда «о» - ның орнына «а» дыбысын қолданғанда «абыз» болады. Қазақ инструментінің біреуі – «сыбызғы». Негізгі түбір болатын «сыбыс»... Қазақша қамыстың бір аты – сыбыс. «Қамыс» сөзіндегі «а» дыбысын «о» дыбысына айналдырсақ, қырғызша «қомыс», біздің «қобыс» болып шығады. ...Біздің қарауымызша, орыстың «домрасы», қазақтың «домбырасы», арабтың «тамбұры», бенгал елінің «тмыры», гректің «тамирі» - бір нәрсе» - дейді [30, 314-317]. М.М. Копыленко: «Заглавие детального, снабженного многочисленными рисунками повествования Сагатбека Медеубекулы о домбре включает указание об этнолингвистическом анализе. И в самом деле, последний раздел статьи касается происхождения казахского термина домбра, его соответствий в других тюркских и нетюркских языках, что значительно обогащает наше представление о замечательном музыкальном инструменте. Еще в большой мере «лингвистична» краткая статья А. Нурмагамбетова, в которой автор, выдвигая дополнительные весомые аргументы, соглашается с Н. Ундасыновым, опровергающим предложенную некогда Л. Будаговым персидскую этимологию термина домбыра. И настаивает на его исконно тюркской природе» - дейді [31, 21]. Комузь - Қобыз родъ волынки или дудки, всякій музыкальный инструментъ; желъзн. музык. Комыргай – дудка, свистокъ – деп анықтаған (Будагов, 65). Взял домбру* заставил струны Тихо звучные заплакать (ҚКБС, 15). Домбыра* – музыкальный инструмент (Тверитин). «Күй» деген сөздің тегі «көкпен» байланысты болғанын біз де о баста айтып едік». А. Сейдімбековтің: «Эпостарымыздағы «адырнасын ала өгіздей мөңіреткен» - деп келетін жыр жолдары жырауларымыздың түсіне

кірген ассоциация емес, өмір шындығынан алынған» - деген сөзі ойымызды толықтырады [32, 148]. «Музыкальное начало не было отделено от движения, жестов, возгласов, мимики» [33, 30]. Демек, «дыбыс» пен «ым» сөйлеу тәсілі болған кезде «әуен» де табиғаттың дыбыстық құбылысы ретінде көшірме болып, адамның рухани қажетін өтеді. «Ұшқан құсқа үн қосты» - деген тіркес содан қалыптасты. Абыздар мен бақсылар көне дәуір мәдениетін таратушы, ерекше магия иелері болды. «Қобыланды батыр» жырындағы: Қыл қобызға жағады Қарағайдың шайырын немесе «Алпамыс» жырындағы [34, 71, 218]: «- Мынау серкелердің мүйізі, қабырға сүйегінен сырнай істеп қойдым, соны қыздардың жолына барып тарт, сені ұстап алып кім қылды деп сұрар, айтып қойма», Қобыландының қыл қобызы, Алпамыстың Кейқуатқа жасап берген «сырнайы» Батырлар қаладан шыққанда жанына үдешілер (Бабырша үдеші – музыкант деген) – қыл қобыздарын, сыбызғы, сырнайшыларын ертіп шыққан. Бұл дегеніміз түріктерде үдешілер мәдениеттің ерте заманнан жоғары болғандығын растайды. «Мимика – ішкі сезім тілі», «Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр» - дейді М. Жұмабаев [35, 196]. М. Балақаев: Мәдениетті адамның сөйлеу мәнері құлаққа жағымды болмақ – дейді [36, 74]. «Сөз мәдениеті» дегеніміз не? Кейде тәжірибеде «Тіл мәдениеті» дегенді қолайлы сезінеді. Екеуінің арасында бәлендей айырмашылық жоқ. Тіл мәдениеті тарихы өзінің бастауын өте алыстан алады. Ол өзінің тарихи көзін көне Шумер, Гректерден және көне Римдерден алады. Олар - сөз өнерінің теориялық және практикалық негізін қалады. «Сөз» өнері би – шешендердің тілі арқылы ауызша да, жазбаша да жетті. «Сөзге» тоқтау, айттым бітті «тіл кеспек болса да, бас кеспек жоқ» содан қалған. Тура биде туған жоқ болған. Билер институты дала заңын реттеп отырған. «Из истории ораторского искусства» тарауын қараңыз [37, 74]. Қазақ шешендік сөздерін арнайы зерттеген Әмина Маметова оның «Қазақ билерінің шешендік сөздері оның әдебиеттегі орны» (1945) кандидаттық диссертациясының ғылымда алатын орны ерекше. «Сөйлеу мәдениеті» (сөз мәдениетінің синонимі) орыс тілді әдебиеттерде үш түрлі мағынада қолданылады: а) сөз мәдениеті – құрылымы мен құрылысы, өзіндік құны оның коммуникативті қызмет жүйесін арттыра түседі; б) сөз мәдениеті – екіншіден, адамның білімі мен танымының жиынтығы, өзара қарым – қатынаста тілді қолданғанда мазмұнды сөйлеуге, қиналмай еркін сөйлеуге қолданылады; в) сөз мәдениеті – тіл мәдениеті саласындағы лингвистикалық білімі, коммуникативті сапасы [38, 6-7]. Сөз бен тіл мәдениет туралы айтқанда жарасым табады. Бірақ, бұл екеуін екі түрлі қарастыру да негізсіз емес. Тіл мен сөздің бірлігі мен айырмашылығы үлкен проблема. Бұл мәселелер «Жалпы тіл» білімінде қарастырылады. Дегенмен, тіл - қарым – қатынастың таңбалы тетігі; сөз – тіл таңбасының ізбасары,

берілетін ақпарат көздерінің сипатын, және тіл заңын орындайды; сөйлеу қызметі – адамның сөйлеу үшін бейімделген психо – физиологиялық организмнің жұмысы; мәтін – сөздің өте жетілген мазмұны, мазмұнды қалыптастырып, жеткізе білетін ауызша және жазбаша шығарма. Мәтіннің мазмұны – адамның ақыл – ойында қалыптасқан ақпараттың нақтылығы. В.В. Виноградов: «Но, кроме того, в каждой более или менее самоопределившейся социальной среде в связи с ее общественным бытием и материальной культурой складывается свой словесно – художественный вкус, связанный со специфическим отбором и оценкой разных выразительных средств общенародного языка» - дейді [39, 15].

Тіл мәдениеті қоғамдық орындарда адамның өз ойын нақты, мазмұнды жеткізуімен де айқындалады. 1950 жылдары Қазақстанда тіл мәдениетін зерттеу қолға алынды. Тіл мәдениеті халықтың жалпы мәдени дәрежесімен, әдеби тілдің қандай белесте екенімен тығыз байланысты. М. Балақаев: Әдеби тілдің жауы – анархия – дейді [40, 117]. Тіл мәдениеті өзінің табиғаты жағынан заттық және рухани мәдениетпен тығыз байланысты. Заттық және рухани мәдениеттер қазақ тілі арқылы ғана көрінеді, елден шыққан мәдениет, елі үшін тек қана өзінің ана тілі арқылы ғана іс – жүзіне асады. «Культура речи означает использование языковых средств, оптимальных для речевой ситуации» - дейді Л.И. Скворцов [41, 90]. Қазақтар үшін сөйлеуге тиімді сөз атадан – балаға мұра болып қалды. Ол – көбіне этномәдениетпен байланысты болды. Затқа сөз табу оның уәжімен тығыз байланысты. Зат бірден атауға ие болмай, көп жылдар тәжірибеден өтіп барып, белгілі құбылысқа байланысты уәжденіп барып атауға ие болды. К. Смағұлова бұған орай: «Қазақ халқының ең маңызды мәдени ұлттық ерекшеліктерінің бірі – жан – жақты қамтылған дәстүрлі мәдени үлгілеріндегі дағдылы ұлттық рәсімдері» - дейді [42, 37]. Тіл мәдениеті XI – XII ғасырларда сөз болғанын М. Қашқаридің еңбегінен білеміз. Ол: «Ең таза тіл – тек қана бір тілді біліп, парсылармен араласпайтын, жат – жұртқа барып – келіп, қарым – қатынасы жасамайтын адамдардың тілі» - дейді. Бұл – түркі тілінің тазалығы үшін күрес болса, оның тікелей мұрагері қазақ тілі үшін де қатысы бар деп ойлаймыз. XV ғ. Асан қайғыдан бастап барлық ақын - жыраулар қазақ тілінің тазалығы үшін күресті. XVIII ғ. Орыс тілінен қазақ тілін сақтап қалуы үшін үздіксіз күрес жүрді. Осындай, нәтижелі тіл үшін күрестің салдарынан ғана қазақ тілі мың өліп, мың тірілді. «Әсіресе тіл мәдениетін сақтау, ана тілін жақсы білу - әркімнің азаматтық борышы, қоғамда атқаратын қызметінің тірегі» - дейді Құрманғалиева [43, 24].

Қазіргі әдеби тіліміз – халық тілінің жоғарғы формасы. Әдеби тіл дамыған сайын оның қоғамдық қызметі, стильдік тармақтары сараланып, нормалық жүйесі нығая түседі. «В области культуры русской речи в последние годы наиболее успешно развивались следующие теоретические направления: 1) вариантность норм; 2) функциональность в оценках нормативного характера; 3) соотношение внеязыковых и внутриязыковых факторов

в становлении, развитии и функционировании литературных норм; 4) место и роль литературно – нормированных элементов в структуре национального языка; 5) культура речи в условиях двуязычия и многоязычия и некоторые другие» - деп жазылғанның кейбір элементтері біздің тілмізге де қатысты [44, 7]. Көп этникалық Қазақстан үшін әрине ұлттық тілді дамыту орынды. Қазақ тілі доминанттық рөл атқаруы керектігі айтпаса да түсінікті. Уақытша орыс тілі ресми тіл ретінде қызметін тоқтатқан емес. Басқа тілдердің де дамуына Қазақстан қамқорлық жасауда. Халықтар Ассамблеясы азшылық ұлттардың басын қосып, тұрақтылық пен бейбітшіліктің кепілі бола білуде. Н.Ә. Назарбаевтің: «Бірақ, қазақ тілін Қазақстандағы ұлттық топтардың барлығы да үйренетін болуы тиіс» - деген ұлағатты сөзі естерінде болар дейміз [45]. Еліміз егемендік алып, қазақ тілі әдеби тілге қатысты норманы сақтағанмен, мемлекеттік тіл ретінде өзінің толық қанды қызметін атқара алмай отыр. Бұған көптеген себептер бар. Тіл қоғамдық құбылыс оның дамуы тарихи үрдіске негізделген. «Әдеби тіліміздің сапасын арттырған сайын, тіл мәдениеті жақсара бермек» - дейді Қ. Есенов [46, 33]. Тілді тарихи мұра ретінде ұрпақтан – ұрпаққа жеткізуші ол – адам. Адамның өмірі этномәдени тұрмысымен байланысты екендігі айтылды. Біздің ғасыр - өзінің артықшылығымен тарихи ғасыр. Барлық ойлар мен біздің жауаптарымыз, шығармашылығымыз тарихи негізден басталып, тарих табалдырығында пісіп – жетіледі – деген екен 1841 жылы Белинский [47, 172]. Тіл мәдениеті туралы жазған Т. Қордабаевтің еңбектеріне де назар аударғанымыз жөн [48, 121 қараңыз: 167]. М.М. Копыленко: «Тем не менее наибольшее число этнолингвистических исследований касается именно лексика и фразеологии как такого яруса языка, в котором этнос находит наиболее яркое выражение» - дейді [49, 19]. Қазақтың этномәдениетіне байланысты Ш. Уәлихановтың: «Іле өлкесінің географиялық очеркі», «Қазақтың оқ – дәрісінің құрамы», «Егіншілік туралы», «Киіз үй», «Қазақтың молалары мен жалпы көне ескерткіштері жөнінде», «Қазақ шежіресі», «Тәңірі (Құдай)», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Аруақтар немесе онгондар - өлген ата – бабалардың рухы», «Қазақтардың космологиялық түсініктері», «Әуедегі құбылыстар», «Жаман көзден, ыбылыстар мен әр түрлі аурулардан сақтайтын - тұмар» т.б. атап өтуге болады.

Ы. Алтынсариннің: «Этнографиялық очерктерінде»: шарифат, үй сынық, жесір, тоқал, ілу, жыртыс, кемпір өлді сүт ақы, сәукеле кигізу т.б. айтылады.

А. Құнанбаев шығармасында: күлдәрімен белін буған, төркіні, жел ұшық, намаз шам, қалың, қансонар, томаға, найза, тымақ, насыбай, медресе, шөлмек, алтын бергек, елубасы, шар салып, жайлау, қыстау, аршопке, шапан, сабау, кереге, бөрік, тон, өлекшін, кәннің, бәйітсымал, қобыз, домбыра, шылдақана, малма сапсиды, ақ шомшы, керуен, күзеу, қарша, киіз, ұшпа, қом,

ылау, шүйінші, бойкүйез, бәңгі, шолпы, кәмшат бөрік, тұғыр, көйлек, кебін, үкі тақтық, барымта, қамқа, торғын тон, дулыға, сауыт, қылыш, шарайна, босаға, төр т.б. көптеген этномәдени лексика кездеседі [50, 677].

Ш. Құдайбердиев шығармасындағы этномәдени лексиканың кейбірін атап өтсек олар мыналар: ұжмақ, ұршықтай, шалбар, ноқталы, күсіп, төрт аяқты мал, қақпан, бота, құлын, лақ, қозы, пішен, қынап, қанжар, жұлдыз, ай, жетіқарақшы, үркер, таразы, шолпан, темірқазық, қосбозат, шелді көз, уыздай келіншек, әміркеннен мәсі-етік, сукно, түлкі тымақ, ақ шарып, қымбат ішік, қыл шапан, бешпент, шалбар, сағат, калошмы, ер – тұрман, күміс, қалам, көрпе, қымыз, құрыш, мырыш, лапкесі, шылбыр, құдық, шыңырау, белбеу, сынық ине, таспа, қармақ, көже, талақ, желі, бағлан, шақпақ, бүлдірге, мөңгүр, қора, бұқа, маймыл, әтеш, тауықтың айғыры, қанжыға, тарамыс, домбыра, гормон, дойбы, карта, сауыт, шатыраш, жесір, құрым үй, жебелі оқ, саптама, ақ сауыт, қың, қалпақ, тұзақ, күбі, ірімшік, шүмек, бақсы, ноқта, шебелет қалпақ, тар шалбар, қысқа сертек, шашақ сәкәкүл, таға, сақа, құндақ, нажағай, темірқазық, минут, шерік, қамшы, құрық, жанторсық, саптаяқ, тәспық, сәлде, жайнамаз, еруліг, малта, ноқта, сәждә, кісен, асық, балгер, көсеу, желбау, ошақ т.б. [51, 547].

Тілдің сан – салалы қызметі туралы қажымай, талмай зерттеп жүрген ф.ғ.д, профессор Р. Сыздықова ... тілдің көркемдігін зерттеп, мақсаты мен талдау әдісі жағынан айырмашылығы бар: лингвистикалық стилистика; екіншісі – сөз мәдениеті – деп, жазды [52, 177]. Қазақ тілінің құпиясын байқаған Ө. Жәнібеков тіл мен адам психологиясын ұштастыра келіп: Байқап қарасақ адамның қайсы бір ұлтқа жататындығының өзі оның бет пішінінен ғана емес, халықтық дәстүрлермен байланыстылығынан да көрінеді екен. Асар – үмені, қонақ кәдені, ауылдың «алты аузын», бастапқыны (бастанғыны – болса керек-А.Қ.), келін ізетін, күйеу мізетін, той бастарды, беташарды, әужарды, басқа да кәде – жоралғыларды іштей ұғынып, жүрекпен сезінген адамның мерейі үстем болатыны тағы бар – дейді [53, 3].

Өнердің ерте кездегі мінездік сипаты синкретті болды. Синкрет – (грек. *synkretismos* - біріктіру) - әртүрлі көзқарастардың тоғысы. Көне діннің пайда болу жолы әртүрлі. Оларға: магия, фетешизм, тотемизм, эротикалық салт, жерлеу дәстүрі т.б. жатады. Негізгі түп - тамыры алғашқы адамдардың өмір тұрмысына апарады. Анемизм - Бұл терминді ғылыми айналымға ағылшындық этнолог Э.Б. Тайлор (1832 - 1917) енгізген. Ерте қоғамдағы адамның жеке құндылығының сенімі, сыртқы дүние әсерінің тылсым сырларымен астасып жатты. Алғашқы мифологиялық көзқарастармен тығыз байланысты болды. Анемизм (лат. *anima* – аруақ, жан) адамдардың табиғи сипаттарымен сапасымен айқындалады. Тайлор бұл сенім теориясының ядросы - барлық дін алғашқыда «тағы – пәлсәпә» «рух» «жанның» денеден бөліну қабілетіне байланысты болды. Бұл сенімнің бұлтартпастай дәлелі – түс көру,

галлюцинация, летарикалық түс көру кезеңі, жалған өлім, және тағы басқа түсініксіз құбылыстар жатады. Магия – діннің неғұрлым көне түрі. Магия (грек. *mageia* - волшебство) кейбір символикалық іс - әрекеттер мен дәстүрлер, сиқырлау және салт – дәстүрлер жатады. Ағылшын дінтанушысы, этнолог Джеймс Фрэнгер (1854-1941) діннің алдындағы кезең дейді. Неміс этнологы, социологы А. Фирканд (1867-1953) діннің дамуының негізгі көзі деп қарайды. Орыс этнографы Л.Я. Штернберг (1861-1927) анимизмнің сенім – нанымның жемісі деп біледі. Фетишизм – (франц. *fetich* – тұмар, амулет, идол) ерекше күш иесі сипатты жансыз заттарға табыну. Фетешизмнің табыну нысаны: тас, ағаш, т.б. заттар болуы мүмкін. Амулет – (араб. *gamala* - алып жүру) алғашқы кезеңдегі фетешизм мен магияға апарлады. Қазақтардың кейбірі түсінбесе де тұмар, аюдың тырнағын т.б. мойындарына іліп алады. Тотемизм – көптеген халықтың дінінде мал – жанға, ағашқа табыну ұшырасады. «Тағыларға» әлем жанды болып көрінді. Оның ішінде – мал – жан, ағаш та болды. «Тағы» өзінікі сияқты оларда да жан бар деп, олармен қарым – қатынас орнатты. Алғашқы адам малдың атымен өзін атады. Оларды өзінің «бауыры» деп атап, оның өліміне қайғырды, мұны: тотемизм – дейді. Тотемизм – (солтүс. Үнді ототем – оның табы) дегенді білдіреді. Тотемизм – ру мен өсімдіктер және жан – жануарлар (көбіне табиғат құбылысына байланысты) қандық байланысын, сенімді жатқызады. Рулық, фратриалдық (грек. *фратрия*-ағайындар), топтық, жыныстық және жеке тотемизм болады. Бұның қайсысы көне? Көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша фратрий тотемін көне деп есептейді. Тотемизм – қазақтарда кездеседі. Мысалы: Әулиеге ат айтып, Қорасанға қой айтып (Қыз Жібек), Әулиеге ат айтып, Қорасанға қой айтып (Қобыланды, 39); Әулиенің сыбағасына жылқы атаған (құрбандыққа сойған) да, Қорасан (індет) кетсін деп қой сойған. Көбіне еркек малды атаған. Жас бала туғанда мойыны, бұғанасы, бел омыртқасы берік болсын деп, сойылған қойдың омыртқаларын тізіп жинап қойған. Туған ер баланың «жолдасын» көмгенде асықты қызылға бояп үш – төртеуін бірге көмген. Қойдың кәрі жілігін шарбақ қораның шыталарына іліп қойған (Ш. Уәлихановты қараңыз) т.б. Бұлақты жерлерде, жалғыз жарым ағаш кездесе, «әулие ағаш» - деп әлем – жәлем ілген. Астана қаласында тотемизмнің белгісі болған «Алып бәйтерек» символикасы бой көтерді. С. Қасқабасов: «Адам мен жануарды бөлмеу, адамды екі кейіпті болады деп түсіну ол замандардағы миф кейіпкерін жартылай адам, жартылай жануар түрінде бейнелейді, яғни зооантропоморфтық образ жасайды. Бұл, әсіресе, тотемдік мифтерде кең етек алған, ал кейінгі дәуірлерде мифтің басқа да түрлерінде орын тепкен. Әдетте, көне тотемдік мифтерде бір рулы ел мен белгілі бір жануарлар тобының тотемдік атасы – бір аң деп баяндалады. Бұл мифтердегі кейіпкерлердің өзгеруі - әлі таза құбылу емес, бұл мақсатты құбылуға апаратын жол. Мақсатты құбылу кейін, мәселен, ертегі жанрының бір белгісіне айналады. Ал, тотемдік мифтегі қаһарман кейіпінің өзгеруі

шын мәніндегі құбылу деп саналмауы керек, себебі мұнда сол кездегі сана бойынша қаһарман адам кейіпінде де, жануар түрінде де көріне береді» - дейді [54, 69]. Тіл мен дін егіз ұғымдар. Діни лексика қазақ тілінен тыс өмір сүрмек емес. Діни лексика қазақ тілінің сөздік қорының бөлінбес құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақ тіліндегі діни лексикалар этномәдениетке дендеп енгені соншалықты оларды қазақ тұрмысынан бөліп қарастырудың өзі әбестік болар еді. Қазақ мәдениетін ислам дінінсіз көзге елестетудің өзі қиын. Араб жазуы қазақ мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосты. В. Бартольд: «Арабский язык, как язык ислама и язык культуры, оказавшей несомненное влияние н культуру западной Европы, всегда привлекал к себе небольшое число исследователей среди европейских ориенталистов; научные успехи достигнутые этого отраслью знания, значительно превосходят успехи других отраслей востоковедения» - дейді [55, 154]. Қорқыт ата (VIII - IX ғ.) өмір сүргенмен шығармалары бертін жарыққа шықты. Сондықтан да шығармаларында оғыз - қыпшақ елінің салты мен тұрмысы кеңінен көрінеді. Қорқыт ата шығармасы Ислам діні дәуіріне дөп келген соң мұсылман қағидалары, діни лексикалар ұшырасады. Темір досы, дін тұтқасы Мұхаммед көрікті, Мұхамедтің оң жағында намаз оқығанда Әбубәкір – Сындық көрікті, «Ясин» аяты көрікті, пайғамбарлар, құран, құтба намазы, азан т.б. [56, 13-14]. Сол дәуірге жатқанымен, шығарамаларында діни лексика онша көп кездеспейді: Ислам шеңберіндегі суфизмдік ағымды ұстаған Әбунасыр Мұхаммед Ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлақ әл –Фараби Түркістандағы Фараб (Отырар) қаласында 870 жылдары туған.

Махмұт Қашқари сөдігінде көне түрік заттық және рухани мәдениет сөздері өте көп: ат, оқ, ун, алб, от, ир, он, атыз, өкуз, ыдыш, уруғ, очақ, азуқ, әтук, ічук, өрук, узум, еркәк тақғу, арқар, орғақ, алтун, улар, арпа, уғуршық, қың, қанат, қылыч, көмәч, қобуз, қымыз, қамыш, кумуш, қорығ, балық, білік, тәзәк, төшәк, тішәк, көрук, көлук, келін, лачын, қатун, тушақ, Ыулан, көгән, қамчы, кәкрә, тамға, қарға, кәтмән, қалқан, бузағу, қысғач, балдыз, сувлық, т.б. І. Кеңесбаев «Орта ғасырда қазақ халқының жазба дәстүрі болғанын бәріміз де құптаймыз. Өйткені өмірдің қиын тауқыметінен жазба дәстүріміз туыстас түркі тілдерімен астасып жатты» [57, 83] - дейді. Бұл келтірілген мысалдардан да айқын көрінеді.

Ахмад Яссауи шығармасында рухани мәдениет лексикасы кездеседі: өнер, білім, ой, ақыл, абырой, бақыт, уақыт, жұт, шырақ, жарық, әдептілік, құл, қызмет, нұр, құрмет, дәстүр, т.б. Ахмат Яссауи хикматларында: бисмиллох, хикмат, дафтари, ғариб, фақир, даргохиға, ғарибларың, Мадинаға Расул, мехнат, қуьон, намаз, қазо, мухаббатни, шайтон, имон, нафсим, мактаб, суннат, кофир, нурға, рух, жибрил, хафтум, аласт, арвох, зикр, оллах, бобом, шароб, товба, азозил, иллийюн, иншоаллох, лаббайк, мул, уқбо, олам, ориф, арш, азоб, жамол, чортер, чилтан, дарвеш, дин, адаб, ибодат, икки нур, каромат, мехмон, меһрож, нафс, зикр, муршид, нолмус, суфий софлық

бағыттағы және ара тұра ислам діни лексикалары ұшырасады [58, 254].

Ахмет Йүгінеки еңбегінде: дұға, кітап, дүние, жомарт, тілі, зиялы, саран, тәкәпарлық, шапағат т.б.

Сүлеймен Бақырғани еңбегінде: құдай, құлшылық, тозақ, Алла, күнә, астағфиралла, дәрет, михнат, ғибадат, иман, құлшылық, зікір, шарифат, софылық, парыз, ораза, нәпсі, шапағат, мұсылман, әулие, уажиб, сүндет көбіне діни лексика кездеседі. Алтын орда – Қыпшақ дәуіріндегі әдебиеттен: Рабғузидің «Нух` алайһи с – салам хикаялары», «Сүлеймен алайһи с – салам хикаялары», «Харут пен Марут хикаялары»; Хусам Кәтибтің «Жұмжұма сұлтан» нағыз мұсылман дінін уағыздаған шығармалар. Өз кезінде, қазір де құндылығын жоймаған иманияттыққа, мұсылман мәдениетіне шақыратын еңбектер болып табылады. Діни лексика сияқты ислам мәдениеті де қазақ мәдениетінен бөлек дүние емес. Қазақтар қазақ тілінде сөйлейтіндер, діни тұрғыда сөйлейтіндер болып екіге бөлінбейді. Демек, қазақ мәдениеті, мұсылман мәдениеті деген де жоқ. Бір тұтас ислам мәдениеті шеңберінде өркен жайған қазақтың ұлттық мәдениеті деген бар. Сол сияқты қазақ тіліне етене сіңісіп кеткен діни лексика (терминдер) деуге болады тілімізде қалаптасып күнделікті сөйлеу тіліне айналды. Діни лексика тек қана адамды жерлеген рәсімдерде ғана қолданылады, қожа, молдалардың, мешіттің «кәсіби лексикасы» десек қатты қателесеміз. Діни қағидаларды «кәсіби лексикаға» айналдырып жүргендер шын мәніндегі «дүмше молдалар», «дінді апынға» қалай айналдырғанын білмей қалған, ислам әлемінен, мәдениетінен жұрдай, хабары жоқ, сауатсыз дін иелері екендігін неге жасырамыз. Жалпы, қазақ тілінде «тіл және дін» туралы аз айтылып келді, теориялық еңбектер жоқтың қасы. «Жалпы тіл білімі» [59] «Тіл білімінің негіздері» [60] - деген еңбектерде мүлдем сөз болмайды. Кеңес дәуірі кезеңінде «діни лексика» мәселесі жабық тақырып болып келді. «Тіл және дін» туралы айту басыңды қатерге тігумен пара – пар болды. Бір тұтас қазақ әдебиетінен ғасырлық мәдениет алынып тасталды. Қазақ әдеби тілінің дамуына ықпалы бар «діни лексикалар» туралы мүлдем сөз болмады. Бірақ, орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тілі - Г. Абдрахманова [61, 49], А.К. Құрышжанов [62, 49], М. Оразов [63, 279], Э.Н. Наджип [64, 162], А. Ибатов [65, 211], Ескі түркі жазба ескерткіштері [66, 81, 123], туралы зерттеулер т.б. лингвистикалық талдауға түсті. Түбі «тіл және дін» - атты тарау толығынан қайта қаралады деген үмітімізде жоқ емес. Ислам діни конфуци – даосистік және үнді – будда және христиандық дініне қарағанда жас дін. Оның шығуы VII ғасырдың бірінші жартысына жатады. Араб жерінде көне арабтар тайпасы өмір сүрді [67, 194]. Исламның негізін қалаған Мұхаммед пайғамбар болды [68, 250]. Мұсылмандар бір ғана Аллаға ғана сенеді. Құдай, әлем туралы шындықты айту үшін арнаулы адамдар пайғамбарлар таңдап алынды. Ең соңғы пайғамбарымыз Мұхаммед болды [69]. Басқа ерте уақыттағы пайғамбарлар: Адам, Ной (Нұх), Авраам,

Лот, Моисей (Мұса), Давид (Дәуіт), Соломон (Сүлеймен), Иссус Христос т.б. болды. Мұның ішінде Мұхаммед ілімі ғана шындыққа жуық келді. Ислам діні бойынша әлем алланың әмірімен алты күнде жасалды. Әйел еркектің қабырғасынан жасалды. Адам өмірінің ең тәтті күндері Адам мен Хауаның өмірі деп оқытты. Құран (арабша оқу) ислам дінің қасиетті кітабына айналды. Ислам діні мен қазақтың әдет – ғұрыптары, салт – дәстүрлері туралы еңбектер жазылды [70]. Н.Ә. Назарбаев «Сындарлы он жыл» - деген кітабында: «Ислам дінін қабылдаған қазақтар Құран ережелерінің негізінде де, исламға дейінгі дәстүрлі ырым – жораға да табиғи түрде және бір мезгілде мінәжат ете алатын болған. Осылайша, қазақтар өздері үшін жаңа араб дінін қабылдағанымен, өз бабалары – түркінің көшпелі тайпаларының рухани мұрасынан да көз жазған жоқ» - дейді [71, 3]. Бұдан шығатын қорытынды ислам дінін қабылдаған қазақтар мұсылмандық әдет – салтқа, тұрмысқа байланысты күнделікті өмірдегі заттық және рухани мәдениетке қатысты сөздерді де қабылдады бірақ, өзінің ата – бабасының тілінен алшақ кеткен жоқ. «Оканчательно решить судьбу казахской традиции в Казахстане может лишь появление тех, кого в исламе зовут Аль инсан – аль камиль – Человек Совершенный» - деген сөз әркімді ойландырады [72]. Осы орайда Зира Наурызбаева [73]. Әлмира Бекетқызы Наурызбаеваның [74]. Евфрат Бағдатұлы Иманбектің мақалалары мен сұхбаттарын ерекше атап өтуге болады [75]. «Ислам уммасының болашағы» деген халықаралық конференцияда Мұхтар Құл – Мұхаммед баяндама жасады онда: «Ислам мен білім егіз ұғым. Алла тағаланың 99 есімінің бірі - білім» - деді [76]. Мұхтар Құл – Мұхаммед: «Жалпы мәдениетке тоқсан тоғыз анықтама берсек те ұлттық мәдениетің тірегі біреу ғана, ол – тіл» [77] - деген сөзінің түп – төркініне тереңірек барайық. Еліміз егемендік алуы қарсаңында «Тіл туралы заң» 1989 жылы қабылданды [78]. Қазақстан республикасының Президентінің өкімімен «Қазақстан республикасы тіл саясатының тұжырымдамасы (1996)» бекітілді. Егеменді елдің мемлекеттік тілінің қолданылу аясын тағы бір пысықтап берген бірден – бір маңызды құжат болды. Қазақстан Республикасындағы «Тіл туралы заң» (1997), Егеменді Республиканың Конституциялық заңындағы мемлекеттік тіл туралы айтылғанды кеңінен - талқылап нақтылап берді. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001 – 2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» мемлекеттік тілдің сала – салада қолданылуын тағы да айтып өтті. Сайып келгенде 1996 жылғы құжатпен мазмұны сай келіп, бәлендей айырмашылығы жоқ болды. Тек қана ғылыми қамтамасыз етуде: А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты басым рөлге ие болуға тиіс – деген сөйлем жазылды. Соңғы жылдары мерзімді баспасөзде қазақ тілінің болашағы жөнінде өткір - өткір мақалалар жарық көрді. Атап айтсақ: ф.ғ.д. Ө. Айтбаев [79] терминология туралы бүгінгі күннің өзекті мәселесін көтерді. Ф.ғ.д. Б. Хасанов [80] мемлекеттік тілдің мәртебесі туралы, С. Ақтаев [81],

Мұхтар Құл – Мұхаммед [82] т.б. қазақ тілінің болашағы жайында сөз қозғады. Мемлекеттік тіл шыны керек «Баяғы жартас бір жартас» күйінен бір таңбады. Жетім бала «Көркемтайдың» күйін кешкелі қашан. әл-Фрабидің өзі тіл ғылымын басқа ғылымдардан жоғары қойды [83, 47]. Қазақ тілінің мемлекеттік статусы бола тұра неге өз дәрежесінде қолданылмайтыны туралы Б. Хасанов аталған мақаласында 17 сұраққа бейресми түсіндірме берді сонда барлық жайттар анық айтылған. «Конституциялық Кеңес тіл заңы саласындағы осы атап көрсетілген және атап көрсетілмеген қайшылықтарды біржолата жою үшін «Қазақстанның мемлекеттік тілі туралы» жаңа заң қабылдауын талап ету әділ болары сөзсіз» - дейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Краткий философский словарь. Под редакцией М. Розенталя и П. Юдина. Политиздат при ЦК ВКБ (б). 1940. – С. 323-324.
2. Төкенов Ө. С. Мәдениеттану негіздері. – Алматы: Дайк пресс, 2001. – Б. 63.
3. Тимошинов В. Культурология. – Алматы, 2001. – С. 101.
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – С. 19.
5. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану негіздері. – Алматы: Дәнекер, 2000. – Б. 146.
6. Мұқтарұлы С. Шоқан және өнер. – Алматы: Өнер, – 1985. - 216 Б.
7. Хусайнов К.Ш., Жубанов М.Х. Проблемы фоносемантического деривации. – Алматы: Ғылым, 1998. – Б. 69.
8. Культурология. История мировой культуры. – Москва: UNITY, 2000. – С. 57-58.
9. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Выпуск 1. – Казань: Киргизское государственное издательство, Фрунзе, 1939. – С. 54.
10. Копыленко М.М. Основа этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. С. 71.
11. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б.10 -25.
12. Қайдаров А.Т., Керимбаев Е.А. Этнолингвистические аспекты казахской ономастики // Известия Ан КазССР Серия филологическая, 1990, № 3. – Б. 5.
13. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991, – Б. 26 – 38.
14. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995, – С. 19.
15. Седельников А.П. Распределение населения киргизского края по территории, его этнографический состав, быт и культура // Абай, №8, 1993. – Б. 20.
16. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариев А. Мәдениеттану. – Алматы: Дәнекер, 2000. – Б. 48-49.

17. Щерба А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1970. – С. 110.
18. Джунибеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алматы: Наука, 1980. – С. 9.
19. Звигенцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть 1. Государственное учебно-педагогическое издательство Министерство просвещ. РСФСР. – Москва, 1960. – С. 205.
20. Фабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану негіздері. – Алматы: Дәнекер, 2000. – 52 -54.
21. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 13 – 14.
22. Введение в культурологию. – Москва: ВЛАДОС, 1995, – С. 87.
23. Құран кәрім. 1991. – Б. 342.
24. Томсен В. История языковедения до конца XIX века. Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР. – Москва-1938. – С. 32.
25. Березин Ф.М. История советского языкознания. – Москва: Высшая школа, 1981. – С. 103.
26. Введение в культурологию. – Москва: ВЛАДОС, 1995. – С. 84
27. Культурология. – Ростов – на – Дону: ФЕНИКС, 1995. – С. 34 -35
28. Культурология. – Москва: ЦЕНТР, 2000. – С. 67.
29. Седельников А.П. Распределение населения киргизского края по территории, его этнографический состав, быт и культура // Абай, №8. 1993. – С. 20.
30. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, – Б. 314-317, 275 - 283.
31. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики . – Алматы: Евразия, 1995, – С. 21.
32. Сейдімбеков А. Күңгір – күңгір күмбездер. – Алматы: Жалын, 1981. – 148.
33. Культурология. – Москва: ЮНИТИ, 2000. – С. 30.
34. Ақсауыт. Батырлар жыры. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1977. – Б. 71, 218.
35. Жұмабаев М. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым, 1992. – Б 196.
36. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: Жалын, 1971. – Б. 74.
37. Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. – Алматы: Ана тілі, 1994. – С. 74.
38. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – Москва: Высшая школа, 1980. – С. 6 – 7.
39. Виноградов В.В. Язык Гоголя и его значение в истории русского языка // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. Том III . – Москва: Издательство академии Наук СССР, 1953. – С. 15.

40. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы: Қазақстан, 1971. – Б. 74.
41. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. – Москва: Наука, 1980. – С. 90.
42. Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық – мәдени аспектілері // ф.ғ.д., ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты. – Алматы; 1998. – Б. 37.
43. Құрманғалиева С. Қазақ тілін тереңдетіп оқыту. – Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1984. –Б 24.
44. Основы культуры речи. Хрестоматия. – Москва: Высшая школа, 1984. – С. 7.
45. Назарбаев Н. Ә. Ортақ үйіміздегі тыныштық – баршамыздың әрбір қазақстандықтың игілігі. Қазақстан Халықтары Ассамблеясының сесиясында президенттің жасаған баяндамасы. // Сарыарқа самалы. №9 (12956), 1999.
46. Өрелі өнер (Тіл мәдениеті туралы) – Алматы: Ғылым, 1976. – Б. 33.
47. Белинский историк и теоретик литературы. – Москва –Ленинград: Наука, 1949. – С. 172.
48. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Рауан, 1991. – Б. 121; Қазақ тілі білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы: Рауан, 1995. – Б. 167.
49. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. – С. 19.
50. Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы: 1961. – Б. 677.
51. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – Б. 547.
52. Сыздық Р. Сөз Құдіреті. – Алматы: Санат, 1977. – Б. 177.
53. Жәнібеков Ө. Ата-баба мұрасы: уақыт пен өмір талаптары тұрғысынан // Егеменді Қазақстан. 1992. 3 қазан. – Б. 3.
54. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. –Алматы: Ғылым, 1984. 69 б.
55. Бартольд В. История. Изучения Востока в Европе и России. Лекции, читанные в университете и в Ленинградском институте живых восточных языков. – Ленинград: Издание второе..1925. – С. 154.
56. Қорқыт ата кітабы. – Алматы: Жазушы, 1994. – Б. 13 -14.
57. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алма-Ата, 1987. – Б. 83.
58. Ахмад Ясауи. Хикматлар. – Тошкент: Фафур Ғұлам номидаги Адабиет ва санъат нашриети, 1990. – Б. 254.
59. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Мектеп, 1983.
60. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993.
61. Абдрахманова Г.Х. Қожа Ахмед Яссауидің «Диуани хикмет» тіліндегі септік жалғауларының сипаты // ф.ғ.к., кан. ғылым дәр. алу. үшін жаз. диссерт. Авторефераты. –Алматы, 2000. 49 - б.

62. Құрышжанов А.К. Исследование по лексике <тюркского – арабского словаря - Алма –Ата, 1970. - С.49.

63. Оразов М. Семантика Казахского глагола (Опыт семантической классификации) // Диссертация на соискание ученой степени док. фил. наук. –Алма –Ата, 1983, - С. 279.

64. Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистон» Сейф Сараи и его язык. Часть первая. –Алма-Ата: Наука, Каз.ССР, 1975. - С. 162.

65. Ибатов А. Қутбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. –Алматы, 1974. - 211 б.

66. Ескі түркі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. Ибатов А. Қыпшақ Берке Фақихтың тілі, 81 б; Сағындықұлы Б. XII ғасыр ескерткіші «Ибат – ул – Хақайықтың тіл ерекшеліктері» 123 б; –Алматы: Наука издат. Каз. ССР, 1983.

67. Введение в культурологию. –Москва: ВЛАДОС, 1995. - С. 194.

68. Культурология. История мировой культуры. –Москва: ЮНИТИ, 2000. 250с.

69. Мұхаммед пайғамбардың өмірі. –Алматы: Жазушы, 1994.

70. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. –Алма –Ата: Қазақ университеті, 1992; Өсеров Н., Естаев Ж. Ислам және қазақтардың әдет – ғұрпы. –Алматы: Қазақстан, 1992.

71. Жолдасбеков М. Рух эволюциясы Н. Назарбаевтың «Сындарлы он жыл» («Критическое десятилетие») атты тың туындысы хақында // Егеменді Қазақстан. 2003, № 35 - 36 (23236) - 3 б.

72. Нурпейсова Ш.А. К чистому роднику традиции (сұхбат) //Заман –Қазақстан. 1997. №19 (192).

73. Наурызбаева З. Духовность как источник нормативного регулирования традиционного общества // Заман Қазақстан. 1997. № 22 (195).

74. Наурызбаева Ә.Б. Мәдениет жаратушы – адам еңбегімен қымбатты (сұхбат) // Заман Қазақстан. 1997. № 8 (181); № 9 (182).

75. Иманбек Е.Б. Культурономика – образ будущего для Казахстана // Заман Қазақстан. 1997. № 14 (187).

76. Егеменді Қазақстан. 2003. № 127-130 (23340) // Египетте Араб республикасының астанасы Каир қаласында дүние жүзінің 70 – ке жуық елдерінің бас қосқан «Ислам уммасының болашағы» атты үлкен халықаралық конференция болып өтті.

77. Егеменді Қазақстан. Ұлт мәйегі – мәдениет. Мұхтар Құл –Мұхаммедтің «Ұлттық мәдениеттердің тарихи сабақтастығы» атты халықаралық конференцияда сөйлеген сөзі. 2003. № 139 (23349).

78. Қазақ Советтік Социалистік республикасының Тіл туралы Заңы. –Алматы: Қазақстан, 1989.

79. Айтбаев Ө. Сөз түзелді тыңдаушы сен де түзел // Егеменді Қазақстан. № 134 (23344). 2003 жыл. 31 мамыр.

80. Хасанов Б. Заңның күші – тілдің сұсы // Егеменді Қазақстан. № 150 (23360) 2003 жыл 21 маусым.

81. Ақатай С.О. Сүлейменовтың «Тарихқа дейінгі түріктер» деген кітабының «Түрік тілі мен жазуының шығу тегі хақында» (аударған) Түрік тілі мен жазуының шығу тегі хақында // Заман Қазақстан. №27 (434) 4 шілде, 2003 жыл.

82. Мұхтар Құл – Мұхаммед. Ұлт тірегі – тіл // Ана тілі. №19 (648) 2003 жыл, 15- мамыр.

83. Көбесов А. Әл Фараби. – Алматы: Қазақстан, 1971. - 47 б.

Резюме

При изучении истории, этики и культуры казахского народа прослеживается огромное богатство языка и его развитие рассматривается в данной работе в четырех разделах. Такое исследование дает возможность изучить общую историческую лексикологию.

Resume

In the study of history, ethics and culture of the Kazakh people one can trace great wealth of the language and its development. The author does this in the given work in four sections. Such research gives an opportunity to study general historical lexicology.

ӘӨЖ: 81,42

МӘТІН СТИЛИСТИКАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН БАҒЫТТАРЫ

А. Утанова

Қазақ гуманитарлық заң университет, Астана қ.

М. Шындалиева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

XX ғасырдың орта тұсынан басталған әдебиетті стильдік тұрғыдан зерттеу мәселесі стилистиканы бірнеше салаға бөліп қарастыруды қажетсінді. Қазақ тіл білімінің атасы, ұлы ғалым А. Байтұрсыновтың еңбектерінде де стилистика мәселесі жіті қарастырылған. Ғылыми болмысты игеретін тәсіл – ғылымның қоғамдағы орны мен мәні өте биік. Ғылым болмысты игеруде жалпылама білімді анықтауға әрекеттенеді, анықтаған соң жалпылама білімді (ұғымды) ғылыми ізденістердің негізі ретінде қалыптастырады. Ғылымның